

В.В. Снівак,
аспірант Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

“ВЗОРУВАННЯ” НА ХРИСТА ЯК МОРАЛЬНА МАКСИМА У ПРОПОВІДЯХ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО

Історія філософської думки як інтегральної складової духовної культури народу викликає підвищений інтерес у періоди самоствердження національної держави та формування національної ідеології. Морально-етична складова такої ідеології повинна спиратися на підвалини традиційно тяглих, історично сформованих уявлень про ціннісні парадигми та критерії оцінки людських вчинків з погляду їх відповідності (або невідповідності) встановленим у соціумі поведінковим нормам. На запитання про те, як, власне, формувалися такі уявлення та ментальні стереотипи, може дати відповідь історія етичної думки.

Історія розвитку морально-етичних поглядів в Україні XVII ст. може бути особливо цікавою нині, оскільки це був період, коли відбувалося утвердження власної (української) національної ідентичності (державно-правової, культурно-освітньої, релігійної тощо), а пошук підстав для такого самоствердження проводився як спроба поєднання кількох досить різних за духом культурних традицій. До них належали, з одного боку, політико-правові уявлення Речі Посполитої з підкресленою увагою до гідності шляхетно народженої людини і недоторканності її майнових та особистих прав і свобод, а з іншого – морально-етична парадигма православної церкви, належність до якої сприймалася майже синонімом українськості. У цей час саме українськими православними ієрархами розробляється і пропагується морально-етичний ідеал доброго християнина і громадянина своєї Вітчизни, який значною мірою знайшов відображення у морально-етичних концепціях українського просвітництва та романтизму.

Джерельна база дослідження історії української моралі XVII ст. є доволі специфічною, оскільки спеціальних трактатів, присвячених етиці, на той час ще не існувало. Навчальні курси етики, що читалися в Києво-Могилянській академії, відомі лише з кінця XVII – першої половини XVIII ст. [1]. Але, як слушно зазначає дослідниця Л.Довга у статті “Соціальна утопія Інокентія Гізеля”, “відсутність “спеціальних” трактатів не означала повної байдужості до норм, які регулювали щоденну поведінку людей, формували їх уявлення про належне і неналежне, взаємини у межах родини, соціального стану чи суспільства загалом” [3, 227]. Моральні вчення розвивалися не в філософській, а в теологічній течії та церковному красномовстві. У панегіриках та проповідях, що виголошувалися з нагоди різних урочистостей, ми знаходимо перелік цнот, що мали бути притаманні доброму пастирю, ідеальному володарю, мужньому воїну та просто будь-якому вірному християнину, але цей загальний набір чеснот являє собою радше усталену риторичну формулу, ніж моделювання дійсності згідно з певними морально-етичними приписами [3, 227]. (Прикладом таких промов можуть слугувати проповіді Антонія Радивиловського на роковини смерті Петра Могили та на посвячення Інокентія Гізеля на посаду Печерського архімандрита [4].) “Це поле, себто визначення норми реальної щоденної поведінки людей, до певної міри займали “Учительні Євангелія” та авторські збірки проповідей, укладені впродовж 17 ст.” [3, 227]. (На середину 1640-х років проповідь стає обов’язковим елементом богослужіння в Українській православній церкві [5, 289].) Тому історію української моральної думки XVII ст. доводиться вивчати на основі полемічних трактатів та трактатів з морального богослов’я, збірників церковних проповідей та інших неспецифічно філософських джерел. Показовими щодо цього можна вважати проповіді Антонія Радивиловського, які мають авторський характер, написані тогочасною українською мовою, а їхні приклади, або “історії” (лат. *exempla*), часто мають

характер рефлексій на події, які мали місце у реальному житті тогочасної України. “Хоча в силу їх фрагментарності досить важко скласти цілісну картину того, якими уявлялися ідеальні відносини між різними суспільними верствами, міжособистісні взаємини всередині окремих соціальних груп та взагалі якими були стандарти належного/неналежного, допустимого/недопустимого, обов’язкового/довільного в ранньомодерному українському суспільстві” [3, 227]. Але комплексне дослідження названих джерел під цим кутом зору дасть змогу вивчити “не тільки теоретичну спадщину вітчизняних мислителів, а й відповіді на низку досить важливих для дослідника українського середньовічного соціуму питань” [6, 242]. Зокрема, як співвідносилися офіційне моральне вчення церкви з реальною практикою повсякденної поведінки, що побутувала в українському суспільстві XVII ст., а також як та якою мірою релігійні практики впливали (чи мали впливати) на формування світогляду тогочасних українців та на стратегії їхньої поведінки в публічному та приватному житті, побуті, конфліктах тощо [6, 242].

Предметом цієї розвідки стане ідея “взорування” на Христа, як моральний ідеал, що розвивалася в проповідях Антонія Радивиловського. Тут планується розглянути набір цитат, які, на думку проповідника, має наслідувати кожен християнин, “взоруючись” на життя Ісуса Христа.

Для аналізу ми обрали недільні проповіді Антонія Радивиловського: “Слово 2 на в’їзд Господень до Єрусалиму”, “Слово на неділю 2 по Пасце”, “Слово 2 на Неділю 4 по Пасце”, “Слово на Неділю 5 по Пасце”, “Слово на неділю 9 по Пасце”, “Слово 2 на неділю 9 по Пасце”, “Слово на Вознесение Господне”, “Слово на неділю 1 по сошествіі Св. Духа”, вміщені в збірнику “Вінець Христов” (1688 р.), “Слово 1” та “Слово 2 на в’їзд Господень до Єрусалиму”, “Слово 2 на Страсті Христові” зі збірника “Огородок Марії Богородиці” (1676 р), а також “Слово 1 часу війни” з рукописного “Вінця”. Для проведення порівняльного аналізу з деяких питань ми плануємо використати трактат Томи Кемпійського “Imitatio Christi” (1525) як одну з найяскравіших пам’яток, що розвиває ідею наслідування Христа в земному житті віруючих.

Кожна епоха створює своє бачення людини, набір ідеальних рис, який намагається втілити в життя. Вони природно не зовсім збігаються з реальними характеристиками “живої” людини. Але не враховуючи цих ідеалів, неможливо зрозуміти реальне моральне обличчя епохи. Цей ідеал, “героїчна особа”, як слушно зазначав В.Горський, є “своєрідним орієнтиром для морального вдосконалення людини, оскільки втілює в собі не лише уявний, а й реально досяжний у цьому, земному житті ідеал людини” [7, 81].

Окрім специфічно станових ідеалів [2] (добрий пастир, справедливий володар тощо), існували й загальні ідеали поведінки, що мали позастановий характер та загальносуспільне значення. Одним з них є універсальний, не знаючий ні соціальних, ні станових кордонів образ ідеального християнина [8, 3]. У свою чергу цей ідеал передбачав наслідування віруючими Ісуса Христа, “взорування” на Спасителя як моральний ідеал для доброго християнина. Ця традиція наслідування Христа віруючим у земному житті сягає перших століть християнства та обґрунтовується в книгах Нового Заповіту (Еф. 5, 1; Фес. 1, 6 тощо). Згодом ця ідея набула розвитку в аскетичній традиції (де вона інтерпретувалася не стільки як наслідування життя Христа, а й його страждань та смерті [8, 59]) та моральному богослов’ї. Одним із найяскравіших прикладів розвитку цієї доктрини є трактат фламандського ієромонаха Томи Кемпійського (1379–1471) “Imitatio Christi” (1525) [9], який був спрямований на те, щоб допомогти віруючому досягти духовного вдосконалення та містичного союзу з Богом, не відрікаючись від світу. В основу цього було покладене наслідування Христа в земному житті: “зве нас Христос наслідувати життя та нрави Його да буде нам головна турбота, якщо хочемо воістину просвітитися та позбавитися всієї сліпоти сердечної. Нехай буде нам головна турбота – повчатися у життя Ісуса Христа” [9, ч. 1]. Головними принципами життя людини, за цією доктриною, повинні бути такі взаємопов’язані чесноти, як смирення та покора, зневага до

багатства, світської слави та матеріальних благ (уникнення спокус), сумлінна праця, миролюбність, любов до Бога, милосердя, доброта, постійне пам'ятання христових благодіянь та страждань тощо [9].

Цю важливу для загальнохристиянського світогляду ідею – “наслідування Христа” (*imitatio Christi*) по-своєму інтерпретували та досить активно пропагували українські церковні мислителі та проповідники. Так, Іван Вишенський називав наслідування Христу найбільшою християнською цнотою [10, 34]. Для них Христос є ідеалом – взірцем морального життя, а наслідування йому – основою морального вдосконалення людини та суспільства [10, 103, 134]. “Взорування” на Христа, на думку церковних діячів, є моральним обов'язком як окремих станів (наприклад, Іоаникій Галятовський у своїй “Науці” писав “Могут ся от Христа учити рицеры, гетманы, полковники и всі люде военныи и проч.” [11, 226], тобто Христос є моральним прикладом для військового стану), так і всіх вірних християн загалом.

Одним з видатних українських проповідників XVII ст. є Антоній Радивилівський. Він отримав освіту в Києво-Могилянській колегії, його вчителем був Лазар Баранович. Закінчивши колегію наприкінці 40-х років XVII ст., Радивилівський приймає чернечий сан та виїздить до Чернігова, де деякий час виконує обов'язки архidiaкона єпископської кафедри. У середині 50-х років він повертається до Києва, де у 1656 р. обіймає посаду постійного проповідника Києво-Печерської лаври. Відтоді і до самої смерті діяльність Радивилівського проходить у стінах лаври та Миколаївського монастиря.

1656 р. на посвяті Інокентія Гізеля в архімандрити Києво-Печерської лаври, Антоній Радивилівський виголосив свою першу проповідь. Наступного, 1657 р., він виголошував проповідь на роковинах смерті Петра Могили.

1671 р. Антонія Радивилівського було призначено намісником Києво-Печерської лаври, а з кінця 1682 р. він стає ігуменом Миколаївського монастиря. Помер проповідник 10 грудня 1688 р., похований у дальніх печерах лаври.

Антоній Радивилівський володів польською, латинською, грецькою, що давало йому величезні можливості щодо використання у своїх проповідях здобутків європейської та античної культури. Він був старанним читачем. Багата лаврська бібліотека, а також інші великі київські книгозбірні – Києво-Могилянської колегії, Михайлівського монастиря та Софійського собору – були до його послуг. Упродовж життя проповідник ознайомився з величезною кількістю літератури, про що свідчать посилання на використані джерела, які він раз у раз подає у своїх текстах. Це робить проповіді Радивилівського досить живими та цікавими для аудиторії. Із богословських джерел, окрім книг Старого та Нового Заповітів, Антоній Радивилівський жваво послуговувався різного типу агіографічними збірниками, святоотцівськими текстами та працями істориків церкви (Євсевія Памфіла, Іоана Кассіана, Феофана Кирського та ін.).

Також проповідник посилається на античні пам'ятки, зокрема на праці Гомера, Еврипіда, Геродота, Ксенофонта, Цицерона, Сенеки, Плутарха, Діогена Лаертського та ін.

Радивилівський був знайомий з творами Еразма Ротердамського, користувався працями істориків, зокрема “Польською хронікою” Мартина Бельського. Також проповідник використовував твори відомих західних проповідників: Іоанна Верденського, Йогана Герольда та ін.

Деякі сюжети для ілюстрації своїх проповідей Антоній Радивилівський запозичив з “Апофагем” Беняша Блудного та “Забавних годин” Лодовіко Гвітчіардіні, байок Йоахіма Камераріуса. Запозичуючи якийсь сюжет, Радивилівський часто не просто переказує його, а творчо переробляє, пристосовуючи для своїх цілей [12, 56–75].

На жаль, нині неможливо встановити перед якою аудиторією виголошував проповіді Антоній Радивилівський, відомо тільки, що він був проповідником Києво-Печерської лаври, з чого можна дійти висновку, що його слухачською аудиторією могли бути козацька еліта та міщани. За змістом, та виходячи з того, що Антоній Радивилівський, як і Йоаникій Галятовський, використовував зрозумілу для загалу живу українську мову, а

також вносив приклади з буденного життя, світської літератури чи історії, можна вважати, що його проповіді призначалися для широкого кола слухачів і мали задовольняти смаки, моральні запити та потреби досить різноманітної аудиторії.

Як вважає літературознавець В.Крекотень, проповіді Антонія Радивиловського було створено протягом 50–80-х років XVII ст., а більшість з них до 1671 р. [12, 18–19]. Проповіді Антонія Радивиловського дійшли до нас у двох рукописних та у двох друкованих збірниках.

Найстарший з них – рукописний “Огородок Марії Богородиці” 1671 р. – складається з двох томів, оправлених у дерево і шкіру. У першому томі міститься 128 проповідей на різні свята. У другому томі міститься 159 проповідей на дні пам’яті святих та свята. Друкований “Огородок” 1676 р. містить 129 проповідей на свята, дні пам’яті святих та різні випадки з життя.

Рукописний “Вінець Христов” містить 126 проповідей на свята, дні пам’яті святих та неділі, а також на випадки з життя (5 слів часу війни) . Друкований “Вінець Христов” 1688 р. складається зі 115 проповідей на свята та неділі [12, 382–383].

Спадщина Антонія Радивиловського є типовим прикладом впровадження у православну літургію латинізуючих християнських традицій, що цілком вписувалося у культурно-церковні реформи, запроваджені в Україні Петром Могилою та його соратниками [13]. У своїх працях Радивиловський спирався на українські та візантійські православні, античні та західноєвропейські культурні традиції. Його проповіді, що дійшли до нас у двох рукописних та двох друкованих збірниках, є цінним джерелом для дослідження історії морально-етичної думки в Україні XVII ст.

Морально-етичним ідеалом, взірцем праведного життя у його творах, як і належить для текстів богословського характеру, є Ісус Христос, Богородиця, апостоли та святі. Особливе місце в цьому сенсі відводиться Спасителю, як безумовному моральному прикладу та авторитету для віруючих – переможцю “дїавола, смерти, и всехъ греховъ” [14, 8]. “Вси Стыи... неиначей заслуг овали собі на Царство Небесное, тылко чрезъ взгарду світа, а чрезъ послідоване Христу” (“Слово на неділю 1 по сошествіи святого Духа” [14]).

У проповідях Антонія Радивиловського наслідування Христа є моральним обов’язком усіх без винятку християн, незалежно від їх стану та статків. Але в окремих його проповідях присутні пасажі про те, який приклад являє Христос для наслідування представниками окремих станів суспільства, зазвичай у полі зору цих ідей потрапляють панівні стани (світські володарі, шляхта, військові, духівництво тощо). Вочевидь, ця тенденція пов’язана з тим, що політична теологія того часу розглядала правителя як своєрідний образ Христа (Imago Christi).

Чеснот покори та смирення Антоній Радивиловський торкається у “Слові II” на в’їзд Господень до Єрусалиму [15], де пише про те, що Христос є моральним прикладом для правителів, духівництва та усіх інших, хто має владу над людьми (“преложеньхъ”). Христос вчить їх своїм прикладом “кротости и смиренія” стосовно “менших” людей. “Преложеньхъ на семь свете научиль быти покорными и кроткими противко своихъ подданыхъ и меншихъ братій. Бо смиреніе и кротость Преложеного, есть путемъ ему до зналезеня ласки у Бога”. Таким чином, ці чесноти християнину необхідно проявляти не тільки стосовно вищих та рівних, а й стосовно “нижчих” людей. Окрім користі для власної душі, ці моральні якості потрібні вищим також для морального впливу на своїх підопічних, для направлення їх на “шляхъ чесноти”. “Належить кротость и смиреніе кожному з Преложеньхъ, бо если не будутъ кроткими и смиренными, зостаючихъ под собою подданыхъ албо меншихъ до кротости, смиренія, и иныхъ добродететей не могутъ склонити”. Таким чином, на “преложеньхъ” покладається відповідальність за моральний стан їх підданих. При цьому проповідник ставить запитання: як “Преложеньый на годности высокої зостаючи можетъ быти кроткимъ и смиреннымъ? Оттуль. Гды з Христом Спасителемъ завше будетъ в очахъ своихъ мети смерть, и уломностьъ житія людского “

(“Слово 2 на в’їзд”...). Земні володарі повинні розуміти: “Же царствія, скіпетра, и помпы сего Света упадлыи и уломныи суть яко тростины!” (“Слово 2 на Страсти”...) [15]. Подібні думки про корисність пам’ятати, що людина є смертною, викладає і Тома Кемпійський: “Блажен той, у кого завжди перед очима час смертний, і хто кожен день спрямовує себе до смерті” [9, ч. 95]. Взагалі тема людської смертності набуває значного поширення в тогочасному проповідництві [8, 88].

Тобто умовами досягнення чеснот покори та смирення є “взорування” на Христа, розуміння людської смертності та минучості слави та влади “сього світу”. Христос вчить своїм прикладом “преложеньхъ” “не стояти о славу и фаворъ людскій, который есть отменый, але о славу и фаворъ Божескій, который в себе жадной не поносит отмены”.

З закликами за прикладом Христа уникати спокус, тісно пов’язані присутні в більшості проповідей Антонія Радивиловського, мотиви “облудності світу” та скороминучості його фальшивих благ порівняно з благами небесними. Особливо це стосується питання багатства та бідності і їхньої користі для спасіння людини. Багатство треба збирати, як вчить того Спаситель, не на землі, а на небі, пише проповідник. “Земныи Г(ос)п(о)діе тых за милихъ себе друзей почитаютъ, которые до них приходятъ з среблом, а(л)бо з златом; а Хр(ис)тосъ Сп(а)ситель тыхъ за милихъ своїхъ друзей мает, которые до него не з сребломъ албо з златомъ, але з Вірою, Добрыми ділами украшеные приходятъ” [14, 171]. Тут простежується думка Антонія Радивиловського про шкідливість надмірного багатства для людини та корисність обмеженості у матеріальних благах. Прагнення до багатства, як пише Радивиловський, затьмарює в людині віру та душить насіння Слова Божого, а убогі, навпаки, є придатнішими для засівання зерном Слова Божого. “Хочете ли доброй земли: а то суть убоги” [14, 284]. Тому за прикладом Христа віруючим не слід прив’язуватися до земних благ та багатств. Аналогічні думки присутні й у Томи Кемпійського: “Суета шукати багатства гинучого та на нього покладати надії. І теж суета – ганятися за почестями та підійматися на висоту... Гордий та жадібний ніколи не спокійні. Бідний та смиренний духом живуть у мирі” [9, ч. 20]. Хоча якщо для Томи Кемпійського відмова від багатства та аскетизм є абсолютною вимогою, то для українських мислителів це означає лише обмеження розкоші, багатство для них не означає неминучу загибель. “Котрыи зась люде злото и сребро свое роздають убогимъ на шпытале, роздають на церкви, роздають на на монастыре, таки сетю золотою и сребрною ловлены и до неба запроважены бывають” [11, 68].

Одним з богоугодних обов’язків людини, на думку українських церковних мислителів XVII ст., є праця. Перетворення розуміння праці з покарання за гріхопадіння Адама, як вона розумілася в ранньому середньовіччі (на подібне ставлення до праці в “Київській Русі” звертає увагу Н.Яковенко [5, 71]), на святий обов’язок будь-якої людини в пізньому середньовіччі, підтверджується однотайним зарахуванням українськими мислителями XVII ст. несплати заробітної плати найманим робітникам, до гріхів “по помсту до Бога волающих”. Приклад святості праці подає сам Христос Спаситель “працюючи... на семь свете около спасенія нашего” (“Слово на нед. 5 по Пасце”) та перебуваючи “Въ трудехъ от юности” (“Слово 2 на Страсти”).

На відміну від цього Тома Кемпійський вважає працю “необхідним злом”: “... працювати... – велике лихо то смуток для благоговійної людини, коли вона хотіла б бути вільною від усякого гріха” [9, ч. 88], хоча він також зазначає про необхідність сумлінного ставлення до свого заняття.

Христос втілює у собі чесноту справедливості. Цю цноту повинні наслідувати віруючі, оскільки Спаситель “кохається в людехъ мающих в себе благоразуміє справедливости, и живота побожного” (“Слово 2 на в’їзд Господень до Єрусалиму”). Особливо це стосується можновладців, для яких справедливість має бути професійною чеснотою.

Спаситель є прикладом чесноті для віруючих “ижъ щирость любить, зрады и хитрости не ведаеть” (“Слово на неделю 2 по Пасце”).

Антоній Радивилівський звертає увагу на миролюбність як важливу чесноту доброго християнина. Досить актуальним для неспокійних соціально-політичних реалій в Україні XVII ст. був образ Христа-миротворця як прикладу до наслідування, що вимальовувався у проповідях Антонія Радивилівського (і не тільки в нього). Христос проповідував спокій: “Кгда уважимо животь Христа Спасителя на семь свете, весь проповедалъ людемъ покой”. Радивилівський писав, що Спаситель є противником війн, “любить безпеченство, тишину, брани и вшелякого приготования воєннаго ненавидит” (“Слово на неделю 2 по Пасце”). Тома Кемпійський також вважає миролюбність важливою християнською чеснотою: “добра людина та мирна все повертає на благо” [9, ч. 131]. Але незважаючи на це, війни проти ворогів віри та вітчизни вважаються Радивилівським праведною справою, за цю справу вояки “за честныхъ друговъ Христовыхъ в Царствѣй небесном почитаны будете” (“Слово 1 часу війни”) [4, 38].

У своїх проповідях Радивилівський торкається проблеми любові. Проповідник пише про необхідність любові до ближнього, яку проповідував Христос, але стверджує, що любов до Бога має бути вищою за любов до ближніх (родичів, дітей, друзів тощо): “любиті хто отца албо матер досконалшею любовию, а ніжли сотворителя своіго Хр(ис)та, той не стлітєся годен хвалы Не(бе)снои, и сполкованя з Хр(ис)том на Небе” [14, 95]. Подібні думки висловлює й Тома Кемпійський: “... хоче Ісус, щоб Його одного більш всього любили... Нехай буде любов до людей заради Ісуса, а до Ісуса любов заради Нього Самого. Одного Ісуса Христа особливо да любимо” [9, ч. 144, 150].

Сам Христос показує віруючим приклад безмежної любові, йдучи добровільно заради спасіння людей на муки, які стали “союзом любви Божей” (“Слово 2 на Страсті”) та проповідуючи любов “не тылко же умірѣ для народу людского на Кресті з Любові, але же оную яко зірно пшеничное сіял в сердцах людских” (“Слово на Вознесение Господне”).

Слід також згадати про досить популярну в церковному проповідництві тему пам’ятання христових страждань, потужному інструменті впливу на свідомість пастви. Ця тема (розіп’ятий Христос) набуває поширення в західній духовній літературі в XIII ст. та дедалі більшої популярності у церковних письменників [8, 52]. Щоб досягти царства небесного, віруючі повинні постійно пам’ятати про Христові страждання, оскільки за допомогою цього людина уникає земних спокус та робить богоугодну справу, пише Радивилівський у “Слові 1 на в’їзд Господень до Єрусалиму”: “Мы мысли наши от земныхъ аффектовъ албо пожадливоростей оттявши, яко под ноги под Крест Христовъ постелимо, припоминаючи о его невиннее для насъ поднятыхъ мукахъ. Бо немашъ лепшого и пріємнешого Христови услуг показаня, яко уставничне мыслити о страстех его” [15]. Ця тема також присутня у Томи Кемпійського “Нехай образ Розіп’ятого Ісуса Христа нагадає тобі про твоє високе покликання!” [9].

Антоній Радивилівський звертав увагу на милосердя як одну з найважливіших християнських чеснот, яку проповідує Христос. Проповідник закликав, пам’ятаючи справи Христові, допомагати бідним та хворим. У посвяті свого збірника проповідей “Вінець” Ісусу Христу Антоній Радивилівський зробив перелік способів досягнення “Венца Живота Вечного”: “чрез учинки милосердные, чинячи ялмужны, кто чрез погоржене света, богатств и Славы его, кто чрез уставичные молитвы, кто чрез животь Богомыслиный, Учителскій, Мучнической, Девическій” [14]. Як бачимо, милосердні справи та милостиня ставляться проповідником на перше місце.

Проповідник писав, що милосердна людина має відвідувати та піклуватися про хворих: “Межи іншими цнотами милосердіє в себе замыкаючи, и сею положилъ, абыся не ленилъ людей хорыхъ належати, и ихъ ратовати”. Адже сам “Христос посещалъ хорыхъ” (“Слово 2 на Нед. 4 по Пасце”) [14]. Піклуватися потрібно не лише про хворих, близьких та приятелів, а навіть про слуг. Господарю належить піклуватися про слугу, коли той захворіє чи постаріє: “Любо о каждом челяднику гды захоріеть, повинен Господар добрый и Бога ся боячи мить пыльное старане... Еднак барзе о том слуге которыйся в доме

о(т)ца его состарел” [14, 172]. “Взоруючись” на Христа: “Краснейшого добротою паче всехъ сыновъ человеческихъ” [14, 18], віруючі повинні самі робити добрі справи.

Принцип милосердя проголошується Радивилівським вищим навіть за справедливість. Так, проповідник у одній зі своїх проповідей використовує історію – приклад про те, як Богородиця врятувала від заслуженої кари воїна-грішника: “Не ведлуг справедливості розправовуйся, а ведлуг милосердя”, каже Богородиця Христу, який хотів покарати винного [12, 172].

Отже, з усього згаданого можна зробити висновки, що ідея “взорування” на Христа як моральний ідеал для доброго християнина, яка розвивалася українськими церковними мислителями XVII ст., знайшла досить широке відображення у недільних проповідях Антонія Радивилівського.

Моральний образ Христа характеризувався проповідником як взірець наслідування для всіх добрих християн, але водночас Христос виступає взірцем для окремих станів (володарів, духівництва, вояків тощо), даючи їм приклад чеснот, необхідних для життя відповідного їх становищу та спасіння (при цьому на них покладається відповідальність за спасіння залежних від них людей). Проповідником розглядаються цноти, притаманні Христу та необхідні до наслідування віруючими: “кротость” та смирення, свідоме самообмеження в матеріальних благах та уникнення мирських спокус, сумлінна праця, справедливість, чесність, любов, добродійність та милосердя, миролюбність (при цьому ведення війн з іновірцями та ворогами Вітчизни проповідник гріхом не вважає). Незважаючи на наявність певних паралелей та подібностей у поглядах Антонія Радивилівського та Томи Кемпійського в деяких питаннях позиції цих авторів є дещо розбіжними. Проповідницька спадщина Антонія Радивилівського посідає досить важливе місце в українській духовній культурі XVII ст. Ідеї що висвітлювалися в його проповідях (зокрема, ідея “взорування” на Христа як моральний орієнтир для віруючих), знайшли відображення та розвиток у пізнішій українській моральній думці. Подальше дослідження моральної складової церковної проповіді XVII ст. видається досить перспективним та потребує подальшої уваги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Памятники этической мысли на Украине 17 – первой половины 18 ст. – К., 1987.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1972.
3. Довга Л.М. Соціальна утопія Інокентія Гізеля // Україна 17 століття: суспільство, філософія, культура. – К., 2005.
4. Марковский М. Антоний Радивилевский южнорусский проповедник 17 века. – К., 1894.
5. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006.
6. Довга Л.М. Уявлення про гріх та чесноту в українських текстах 17 ст. // Соціум. – 2003. – Вип. 3.
7. Горський В.С. Історія української філософії. – К., 1996.
8. Корзо М.А. Образ человека в проповеди 17 века. – М., 1999.
9. Фома Кемпійський. О подражании Христу // http://www.krotov.info/library/21_f/fom/a_kemp1.html
10. Йосипенко С.Л. Етичне вчення Д.С. Туптала (Св. Димитрія Митрополита Ростовського) в контексті української духовної традиції): Дис... наук. ст. канд. філос. наук). – К., 1996.
11. Галятовський Йоаникій. Ключ розуміння. – К., 1985.
12. Крекотень В.І. Оповідання Антонія Радивилівського. – К., 1983.
13. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності Церков. – К., 1997.
14. Антоній Радивилівський. “Вінець Христов...”. – К., 1688.
15. Антоній Радивилівський. “Огородок Марії Богородиці...” – К., 1676.

